

ЛАЗАР МОЙСЕЙОВИЧ СЛАВІН — ДИРЕКТОР ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Статтю присвячено висвітленню ролі та значення діяльності Л.М. Славина як директора Інституту археології АН УРСР.

Діяльність Лазаря Мойсейовича Славина як видатного організатора науки, зокрема на посаді директора Інституту археології Академії наук УРСР, ще недостатньо досліджена. Його діяльність припала на роки, чи не найтяжчі, навіть трагічні, для Академії наук України.

Стисло зупинимось на історії розвитку власне української археології. Відомо, що в XIX — на початку XX ст. у Російській імперії археологічні центри та школи існували в Москві та Петербурзі, які також досліджували українські старожитності. З-поміж українських учених-археологів можна назвати Ф.К. Вовка. У Києві лише окремі співробітники Міського музею, а саме В.В. Хвойка та М.Ф. Біляшівський, проводили археологічні дослідження. У новоствореній при гетьмані П. Скоропадському в 1918 р. Українській Академії наук серед наукових установ було створено низку інституцій (ВУАК, Кабінет антропології АН УРСР, СІМК, ПМК), що згодом були реорганізовані в Інститут археології, у якому на той час працювали такі кваліфіковані археологи, як П.П. Курінний, Д.І. Яворницький, М.О. Макаренко, Д.М. Щербаківський, В.Є. Козловська, Н.Д. Полонська-Василенко, М.Я. Рудинський, Т.М. Мовчанівський, С.С. Магура, І.М. Самойловський, С. Коршенко, С.С. Гамченко, П.І. Смолічев та ін. Однак у середині 1930-х рр. через репресії в Академії наук України як осередку наукової інтелігенції становище археології катастрофічно погіршилося. Фахівці, яких не було знищено, не мали змоги відкрито впливати на організацію археологічної науки, як і ті, хто саме тоді долучився до неї, до того працюючи в інших галузях науки в системі ВУАН. Йдеться про талановитих організаторів науки В.П. Петрова, якого через етнографічні студії було обвинувачено в буржуазних нахилах, М.І. Вязьмітіну, яка замість вивчення мистецтва ісламського Сходу була змушена проводити археологічні дослідження на теренах Середньої Азії. В ПМК, створеному в 1933 р., посаду директора академічної археологічної інституції обіймали не археологи, а малоосвічені представники партійної номенклатури, які не в

змізи були керувати науковою установою як такою, тобто чітко визначити профіль наукових досліджень, науково-організаційну структуру тощо. Займаючись вульгарною соціологією, на відміну від діяльності ВУАК, ПМК, незважаючи на масштабні польові дослідження, майже не мав публікацій матеріалів, а частина наукових напрямів досліджень була далекою від археології (Славін 1947, с. 69; Шовкопляс 1969, с. 18—19).

У той час керівниками інститутів АН УРСР могли бути лише науковці з Росії. На виклик часу й обставин відповів Л.М. Славін — відомий на той час учений-археолог, дослідник українських старожитностей — ольвійських та боспорських, херсонських давньогрецьких пам'яток, якого до Києва було запрошено з Ленінграда в 1938 р. На той час Лазар Мойсейович уже був визнаним організатором науки, чому сприяла його робота в археологічних експедиціях та на посаді вченого секретаря Інституту історії рабовласницької формації (ДАІМК, Ленінград). Слід наголосити на патріотизмі Л.М. Славина, для якого Україна стала другою батьківщиною, а не місцем тривалого відрядження, як це, на жаль, сталося з такими відомими археологами, як П.П. Єфіменко, П.М. Шульц, Є.В. Веймарн, І.В. Фабриціус, Ю.М. Захарук, які врешті-решт повернулися з України до Петербурга та Москви.

Л.М. Славін мав змогу впливати на становлення й розвиток Інституту археології, обіймаючи посаду вченого секретаря Відділу суспільних наук АН УРСР (1939—1946), а згодом — директора Інституту археології. У 1939 р. за значну науково-організаційну роботу Л.М. Славін цілком заслужено, як це підтвердив час, отримав звання дійсного члена-кореспондента Академії наук України. Таке почесне звання археологу в Україні було присуджено вдруге, вперше, на 20 років раніше, його отримав М.Ф. Біляшівський.

У 1940 р. Л.М. Славина було призначено директором Інституту археології. Увесь свій розум, організаторський талант і енергію учений спрямував на створення Інституту археології як наукової установи з чітким профілем археологічних досліджень. Для цього необхідно було роз-

в'язати низку проблем, зокрема визначити напрями наукових досліджень, створити науково-організаційну та видавничу структури, забезпечити їх кадрами. Для створення такого закладу існували всі передумови: наукові кадри (хоча їх і бракувало), прекрасні археологічні матеріали з попередніх польових досліджень (хоча й не-оброблені), а головне, у Л.М. Славина були вміння й бажання працювати, розум і освіченість.

Серед співробітників Інституту археології Л.М. Славін знайшов однодумців: В.П. Петрова, М.І. Сібільова, В.Є. Козловську, О.Ф. Лагодовську та ін. Тож не дивно, що незабаром, завдяки наполегливій праці наукового колективу, очолюваного Лазарем Мойсейовичем, Інститут археології перетворився на один із трьох (разом із Москвою та Ленінградом) провідних і визнаних археологічних центрів колишнього СРСР.

В Інституті було визначено чіткий профіль науково-організаційної структури, яка складалася з чотирьох секторів: археології первісно-общинного ладу, античних міст та скіфо-сарматських племен (завідувач Л.М. Славін), слов'янських племен і міст Київської Русі (завідувач В.П. Петров (Домонтович)); львівської філії (існувала з 1939 р., завідувач М.Ю. Смішко); лабораторії археологічної технології (завідувачка О.А. Кульська) та двох заповідників — Ольвійського та Вишгородського. Приєднання до Інституту археології Львівської філії дало змогу київським археологам ознайомитися з раніше недоступною науковою літературою й архівами (до Львова були відряджені В.П. Петров (Домонтович), П.П. Курінний), а львів'янам — із археологічними пам'ятками східної України (до Києва приїжджав Я.І. Пастернак, а співробітник філії І.Д. Старчук брав участь у розкопках Ольвії). Ученим секретарем Інституту був В.П. Теличка (Полонська-Василенко 1993).

Для виконання розробленого плану наукової роботи в Інституті бракувало кадрів. Ця проблема розв'язувалася різними шляхами: через підготовку нових кадрів, співпрацю з фахівцями музеїв, вузів, наукових інститутів інших галузей науки як України — Києва, Одеси, Львова, Миколаєва, Нікополя, Чернігова, Коростеня, Умані, Харкова тощо, так і Росії, насамперед Ленінграда та Москви (П.Й. Борисковський, Є.Ю. Кричевський, Т.С. Пассек, Б.М. Граков та ін.). З Львівською філією співпрацювали археологи з Польщі (К. Маєвський, С. Круковський) (Славін 1947, с. 70). Діяльність Л.М. Славина як директора ІА (згодом як заступника директора, завідувача кафедри археології), його вміння сприймати кращі традиції європейської історичної школи, незаперечний авторитет як ученого і людини, особиста дружба з ленінградськими археологами О.М. Карасьовим та П.М. Шуль-

цем — усе це сприяло багаторічній співпраці археологів із різних регіонів СРСР та вчених-природників: геологів, хіміків, палеозоологів, палеоботаніків, антропологів, — дослідженням яких Л.М. Славін надавав великого значення в осмисленні археологічних матеріалів і стародавньої історії і залучав до спільної розробки наукових тем. Не випадково в Інституті було створено лабораторію археологічної технології, у якій працювали геологи та хіміки. Беззаперечний авторитет Л.М. Славина як ученого, його людські якості, м'який колегіальний стиль керівництва (він завжди зважав на думку інших, запитуючи навіть у нас, його студентів: «А як Ви вважаєте?») згуртували в Інституті висококваліфікованих фахівців. Цей чинник, а також можливість сталого фінансування археологічних досліджень сприяли розвитку української археології у цілому. Інститут перетворився на центр тяжіння археологічних досліджень, на своєрідного монополіста археологічної науки, оскільки лише в межах Академії наук можна було повноцінно проводити археологічні дослідження. Це тривало до того часу, доки музеї та вищі навчальні заклади України не отримали достатньої кількості науковців-археологів та належного фінансування досліджень (приблизно до середини 1970-х рр.).

Наукові дослідження Інституту археології охоплювали всі періоди існування стародавньої людини — від палеоліту до Київської Русі, й навіть у пізніший час. Основний науковий план робіт Інституту передбачав проведення широких польових досліджень — розкопок археологічних пам'яток та суцільної розвідки окремих регіонів. При цьому, на відміну від польових робіт ПМК, вимагалася повна обробка отриманого матеріалу. Було заплановано повну публікацію робіт, присвячених окремим групам пам'яток, культурних комплексів, етапам давньої історії з метою створення в майбутньому історії давнього населення України (Славін 1947, с. 70). До здійснення своєї мети Інститут ішов довго, майже півстоліття, але цю ідею було втілено в життя.

Перед співробітниками Інституту було поставлено завдання обробки й публікації у будь-якій формі численних матеріалів розкопок ПМК, які не мали ані звітів, ані публікацій. Подібне розуміння значення першоджерел дирекція Інституту перейняла у європейської традиційної історичної науки. Так, В.П. Петров, виступаючи в 1937 р. в ПМК з приводу обговорення конспектів підручників «История СССР» та «Новая история», наголошував: «Джерела — основа історичної науки. Без попередньої розробки джерел не може бути історичної науки. Це знали буржуазні вчені; вони перед тим, як дати

той або інший том з історії, давали том або томи джерел» (Дискусія 1937, с. 33—35). Завдання, про яке йдеться, було виконано згодом. Так, В.П. Петров опублікував матеріали Зарубинецького (1959) та Черняхівського (1964) могильників з розкопок В.В. Хвойки, корчакського типу з розкопок С.С. Гамченка (1963), Масловського могильника (1964) з розкопок П.І. Смолічева та С.С. Гамченка.

Комплексні археологічні експедиції Інституту (Деснянська, Трипільська, Нікопольська, Ольвійська, Київська) проводили польові дослідження понад 30 археологічних пам'яток. Систематично вивчали пам'ятки палеоліту Чернігівщини, Дніпрельстану, Приазов'я, неоліту, Трипілля, доби міді—бронзи (відкрито Кам'яну Могилу), античних (Ольвія та її периферія, Березань), скіфських курганів і городищ, особливу увагу приділяли пам'яткам, пов'язаним із етногенезом східних слов'ян: зарубинецьких, черняхівських, ранньослов'янських, давньоруських пам'яток. Активно досліджували місця, пов'язані з давньою та більш пізньою за часом металургією Полісся (Городськ). Дослідження з проблем археологічної технології проводили в інститутській хіміко-технічній лабораторії (О.А. Кульська, О.Ф. Драко), де вивчали хімічний склад стародавніх речей, реконструювали технологічний процес виробництва. Найбільших успіхів було досягнуто у вивченні трипільської та ольвійської кераміки. Досліджували техніки мозаїчної справи Київської Русі, металургійного виробництва Ольвії, міст Київської Русі та поліських городищ.

Зауважимо, що Л.М. Славін ніколи не користувався своїм службовим становищем задля отримання будь-яких пільг за рахунок інших експедицій і наукових зацікавлень учених для себе чи Ольвійської експедиції, якою він керував. Учений завжди поважав людину та зважав на її інтереси.

Свідченням того, що Україна стала для Л.М. Славіна батьківщиною є те, що він добре вивчив українську мову, порушив питання про публікації з археології українською мовою, а також його зацікавленість у вивченні історії України козацької доби. Окрім розкопок традиційних для археології стародавніх пам'яток, було заплановано археологічне вивчення пам'яток козацької доби (за тогочасною термінологією «козацьких січей»), які тоді не вважалися об'єктами археологічних розкопок. Вимоги до методики розкопок козацьких січей були такими ж чіткими й суворими, як і до розкопок пам'яток стародавнього часу. Зазначимо, що Лазар Мойсейович взагалі дуже багато уваги приділяв методиці розкопок, постійно вдосконалюючи її. Заплановані розкопки пам'яток козацької доби

почалися влітку 1941 р. М.Л. Макаревичем, але їх перервала Друга світова війна. Нині, коли в Україні тривають систематичні дослідження пам'яток козацької доби, про цю заслугу Л.М. Славіна, який першим надав пам'яткам козацької доби статус археологічних, не слід забувати.

Згідно з науковими засадами Інституту археології, матеріали проведених й попередніх розкопок готувалися до друку. На відміну від ПМК, який видавав «Наукові записки ПМК», Інститут археології, продовжуючи традицію ВУАН, у новоствореній видавничій структурі видавав як періодичні традиційні «Короткі звідомлення з археології України», так і тематичні збірники, а також інші наукові видання, зокрема археологічні карти та науково-популярні праці. Вже в 1940 р. вийшли друком тематичні збірники: «Ольвія» (Т. 1) та «Трипільська культура» (Т. 1). Було підготовлено та здано до друку тематичні збірники «Палеоліт і неоліт України» (Т. 1); «Короткі звідомлення з археології України», № 1. Здано до друку матеріали з палеоліту, неоліту, античної, скіфо-сарматської археології, ранньослов'янської археології та археологічну карту Північного Причорномор'я. Було розроблено археологічну карту черняхівської культури (С. Коршенко, науковий редактор В.П. Петров), яку згодом доробила й у повоєнні роки опублікувала Є.В. Махно (Махно 1960) тощо. Результати роботи Інституту археології довоєнного та повоєнного часу Л.М. Славін як директор ІА та вчений секретар Відділу суспільних наук висвітлював у періодичних виданнях АН УРСР та АН СРСР (Славін 1940, с. 43—50; 1940а, с. 20—27; 1941, с. 108—115; 1946, с. 81—88; 1947, с. 65—84), у тому числі опублікував історіографію з археології (Славін 1940б, с. 133—159). Різним питанням стародавньої історії України було присвячено науково-популярні праці українських (Славін 1938; Дмитров 1940) і російських археологів, які працювали за темами ІА АН УРСР (Пассек 1941; Борисковський 1940). Отже, було сформовано чіткий профіль видавничої структури ІА, який, згодом вдосконалений під керівництвом Л.М. Славіна, продовжує існувати й нині.

Важливими для подальшого розвитку та високого престижу Інституту археології як академічної установи мали чотири наукові тематичні конференції, проведені за короткий проміжок часу. Першу (7—9 січня 1939 р.) було присвячено питанням вивчення трипільської культури, другу (25—28 квітня 1939 р.) — скіфо-сарматській та давньогрецькій культурам, третю (15—19 травня 1939 р.), найбільш представницьку, — палеоліту й неоліту, четверту (28 січня — 2 лютого 1941 р.) — неоліту, три-

пільській культурі, пам'яткам доби бронзи. На цих конференціях, окрім висвітлення результатів досліджень пам'яток відповідної доби та археологічної культури, розглядалися загальні питання історії стародавнього населення. Інформацію про конференції було опубліковано в центральних виданнях України та СРСР (Славін 1939, с. 63—73; 1940в, с. 200—207; Пассек 1939; 1946). Для учасників III конференції було організовано екскурсію по Десні для ознайомлення з низкою палеолітичних стоянок, до-сліджуваних комплексною Деснянською археологічною експедицією (Трусова 1940; Земляков 1940). Зазначені конференції, що відбулися в Києві за участю археологів, антропологів, палеозоологів, геологів, геоморфологів, ґрунтознавців, палеоботаніків із багатьох наукових установ СРСР, перетворилися на всесоюзні заходи. Продовжуючи цю традицію Інститут археології проводив комплексні конференції аж до початку 1970-х рр. Вагомий внесок Л.М. Славина як директора Інституту в організацію і проведення перших конференцій не потребує доказів.

Плідну роботу Інституту археології перервала Друга світова війна. Частина співробітників було мобілізовано, інші готували до евакуації в Уфу найцінніші матеріали наукових фондів, архіву, бібліотеки. Цінності гинули в дорозі, типографський набір рукописів, зданих до друку й уже набраних («Палеоліт і неоліт України, т. 1»), розсипали, рукописи спалювали, як і особові справи співробітників та документи відділу кадрів. Саме тому в архіві Інституту збереглися документи лише з 1944 р. Згідно з наказом вищої влади, у липні 1941 р. в Уфу евакуювалися лише дійсні члени Академії наук із родинами та співробітники, які супроводжували наукові цінності. Зважаючи на це, в Уфу потрапило лише кілька археологів, зокрема Л.М. Славін та В.П. Петров (Домонтович), якого наприкінці 1941 р. було мобілізовано в діючу армію. Інститут археології та інші гуманітарні інститути перестали існувати як окремі наукові установи, тому їх було структурно об'єднано в один заклад — Інститут суспільних наук, директором якого було призначено М.Я. Калиновича, а вченим секретарем — В.П. Петрова (Домонтовича). Л.М. Славін залишився на посаді вченого секретаря Відділу суспільних наук АН УРСР. Тоді було створено відділ історії та археології, а з середини 1942 р. — самостійний відділ археології Інституту історії та археології. В евакуації Л.М. Славін продовжував дослідження з археології України. Він взяв участь у створенні колективних узагальнюючих монографій з української історії: «Нариси з історії України» (Славін 1942, с. 15—27) та «Історія України» (Славін 1943, с. 4—37). Як і в довоєнний час, учений секретар Відділу суспільних

наук Л.М. Славін висвітлював роботу археологів за нових умов у складі Інституту (Славін 1943а, с. 55—66) та Відділу суспільних наук (Славін 1944, с. 63—68).

В Уфі вчений розробляв і проблеми з башкирської археології: «Археологические памятники Башкирии с древнейших времен до начала нашей эры»; «Археологические памятники Башкирии середины первого тысячелетия нашей эры»; «Древнейшая металлургия Башкирии» (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 3; НА ІА НАН України, ф. 17).

У журналі Спілки радянських письменників України «Українська література», згодом перейменованого на «Вітчизну», Л.М. Славін опублікував статті «Стародавні пам'ятки України» (Славін 1942а, с. 175—182) та «На порозі історії українського народу (древні слов'яни на території України» (Славін 1943б, с. 50—71), що сприймалися не лише як наукова інформація, але й підносили патріотичний дух українців, що найкраще йому вдалося зробити в статтях про шевченківські дні 1942—1943 рр. (Славін 1943в, с. 67—69; 1944а, с. 5—9). Крім того, в евакуації Лазар Мойсейович написав підручник з історії України для старших класів української середньої школи — «Історію української культури» (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 6, 7).

Після реевакуації АН УРСР до Києва наприкінці березня 1944 р. Л.М. Славін доклав надзвичайно багато зусиль для відродження Інституту археології як окремої наукової установи. Для цього необхідно було терміново розв'язати низку наукових, науково-організаційних та господарчих завдань: розробити перспективний і поточний плани науково-дослідних та польових робіт; розгорнути дослідницькі роботи; своїми силами зробити придатними для наукової праці приміщення в будинку № 14 на бульварі Шевченка, в яких Інститут розміщувався до війни; вирішити кадрове питання; налагодити зв'язки з іншими установами Києва, насамперед будівельними, для спостереження за земляними роботами в місті (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 4).

Ремонтно-господарче завдання виконували шість співробітників археологічного відділу Інституту історії та археології, одночасно продовжуючи дослідницьку працю (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 4; Дзбановський 1947). У приміщеннях потрібно було заскрити вікна, полагодити двері тощо, розшукати та на своїх плечах перенести археологічні колекції, фонди бібліотеки, обладнання лабораторій, меблі. Це була фізично надзвичайно важка праця, до того ж нею займалися переважно жінки.

Вирішуючи кадрове питання, Л.М. Славін запросив до Києва з усього СРСР киян-археологів

логів, з якими постійно листувався. До Києва з Вологди повернувся репресований свого часу М.Я. Рудинський, з Молотова — І.В. Фабріціус, із Чкалова — Ф.М. Штігельман, А.В. Добровольський, з Ташкента — Т.Г. Оболдуєва, з діючої армії — Р.Й. Ветштейн та ін. У голодному зруйнованому Києві Лазар Мойсейович надавав допомогу всім співробітникам Інституту, які того потребували. Для тих, хто повернувся до Києва і втратив власність, він домігся надання підйомних грошей, талонів на отримання білизни, одягу, взуття (наприклад, для родини пенсіонера-археолога О.О. Татаренка, якому за клопотанням ученого було збільшено пенсію) (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, б). Лазар Мойсейович завжди був чуйним до чужої біди.

Інститут не міг повноцінно працювати без поновлення науково-допоміжних структур, і передусім фондів бібліотеки. Найцінніші її фонди було повернуто з Уфи, але більшість матеріалів було вивезено або знищено німцями, або зникло під час окупації Києва. Не збереглося необхідних для досліджень основних періодичних видань, таких як ВДИ, СА тощо. За підписами Л.М. Славина та М.Я. Рудинського в бібліотеки наукових інститутів, вищих навчальних закладів, музеїв України (Харкова, Одеси), РФ (Москви, Ленінграда), Грузії, Туркменістану, Киргизстану, Молдавії було надіслано листи з клопотанням про продаж або обмін періодики та окремих видань з метою допомоги у поновленні основних фондів бібліотек ІА у Києві та Львові (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1). У вирішенні цієї справи допоміг безперечний авторитет Л.М. Славина серед учених СРСР.

Фотолабораторію Інституту теж було знищено. Для її поновлення необхідно було придбати обладнання, хімікати тощо, які здебільшого довелося купувати у приватних осіб на базарі. Археологічні фонди були розорені та розпорошені, тому тривав активний пошук археологічних матеріалів. Проте для їх зберігання не було приміщення, придатного для фондосховища, тому археологічні колекції довоєнних розкопок, що були знайдені в першій половині 1944 р., передали до Київського історичного музею і лише частину колекцій, знайдену у другій половині 1944 р., було перенесено в приміщення Інституту, де зберігалися археологічні знахідки польових досліджень поточного 1944 р.

Л.М. Славін знайшов спосіб полегшити виконання наукового плану шляхом роздрукування рукописів. Проте в штатному розписі Інституту не було друкарки, тому в 1944 р. ставку бухгалтера було замінено на ставку секретарки-друкарки. До речі, навіть у 1960-х рр. планові теми та

польові звіти централізовано друкувала секретарка-друкарка.

Усі вимоги до відродження Інституту археології було виконано за три місяці. Інститут археології АН УРСР було поновлено 7 липня 1944 р. на чолі з директором Л.М. Славиним, ученим секретарем М.Я. Рудинським. Наукова та науково-допоміжна структури Інституту дещо змінилися порівняно з довоєнним часом. Тепер в Інституті було три наукові відділи: археології первісних племен (завідувачка О.Ф. Лагодовська, співробітники: ст.н.с. А.В. Добровольський, м.н.с. М.С. Одинцова, Є.В. Махно, Ф.М. Штігельман, Шиліна), античних міст і скіфо-сарматських племен (в.о. завідувача І.В. Фабріціус, співробітники: ст.н.с. Л.Д. Дмитров, І.М. Самойловський, м.н.с. Є.Ф. Покровська), слов'янської археології та міст Київської Русі (співробітники: ст.н.с. Д.Л. Бліфельд, В.К. Гончаров, м.н.с. С.М. Кузнецова); бібліотека (завідувачка Дзбановська) й архів; заповідник «Ольвія» (комендант Ласий); лабораторія реставрації та консервації матеріалів. У третьому кварталі 1944 р. до складу Інституту увійшов ще один, четвертий, науковий відділ — Львівський (завідувач М.Ю. Смішко) (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 4; 1, 5). Наприкінці 1944 р. в Інституті археології разом із Львівським відділом працювало 24 наукових співробітники та науково-допоміжний і обслуговуючий персонал. До речі, зважаючи на воєнний час, це було не так уже й мало, адже в 1960-ті рр. в ІА працювало всього близько 55 осіб, включно з прибиральницею. Серед наукових співробітників у 1944 р. було дуже мало кандидатів наук і жодного доктора наук. Кадрова політика, розроблена Л.М. Славиним, передбачала різноманітні шляхи зростання наукового потенціалу Інституту (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1). З самого початку відродження Інституту, в 1944 р., було засновано аспірантуру для підготовки фахівців із проблем первісної, скіфо-сарматської, давньогрецької та слов'янської археології, тобто всіх основних наукових напрямів досліджень. Першими аспірантами Інституту були випускники Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка — І.Г. Шовкопляс, Кудлай, а також В.А. Іллінська, яку запросили з Ленінграда. З того часу Інститут археології АН УРСР був нерозривно пов'язаний з університетом. Саме тоді для забезпечення Інституту кадрами Л.М. Славін створив на історичному факультеті Київського державного університету кафедру археології — першу в Україні та третю в СРСР. Саме вона понад чверть століття повністю забезпечувала Інститут археології кваліфікованими кадрами, стала *alma mater* багатьох поколінь співробітників Інституту. Першими студентами-

практикантами кафедри археології університету, які мали змогу працювати в бібліотеці Інституту, були М.Ю. Брайчевський та Л.М. Каленська (за чоловіком Рутківська) (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 6). Іншим шляхом здобуття вчених ступенів був захист дисертацій. На початку 1945 р. Л.М. Славін порушив питання про захист кандидатських дисертацій, спершу І.В. Фабріціус, а незабаром — М.Я. Рудинським, А.В. Добровольським, І.Ф. Левицьким, І.М. Самойловським. Л.М. Славін клопотався про звільнення від складання кандидатських іспитів згаданих пошукувачів, зважаючи на їх багаторічну (близько 30 років) археологічну працю (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 6). Тоді ж кандидатські мінімуми-іспити склали Ф.Б. Копилов, Є.Ф. Покровська, Т.Г. Оболдуєва, Ф.М. Штігельман. У 1944 р. Інститут поновив зв'язки з археологами з різних музеїв і вищих навчальних закладів України (Харкова, Одеси, Дніпропетровська), а також Москви та Ленінграда.

Одночасно з комплектацією кадрів та поновленням науково-організаційної структури Інституту необхідно було розгорнути дослідницьку роботу, розробляти перспективні плани наукових досліджень та експедиційних робіт на 1944—1948 рр. та на їх основі — тематичні наукові плани на 1944—1945 рр. У той час перспективний науковий план робіт ІА АН УРСР потрібно було узгоджувати з московським ІА АН СРСР, тому він обговорювався на I Всесоюзній археологічній нараді в 1945 р. у Москві.

У 1944 р. до 25-річного ювілею АН України було проведено загальноакадемічну виставку-звіт, на якій було представлено й здобутки Інституту археології. Л.М. Славін доповів про результати діяльності українських археологів за 25 років (Славін 1947а, с. 352—383). Важливим результатом роботи Інституту в 1944 р. було проведення, хоча і в невеликих масштабах, польових досліджень та обстеження з актуванням стану зруйнованих війною найважливіших археологічних пам'яток: Ольвійського та Вишгородського заповідників (заказників), Києва та його околиць, Чернігова, трипільських пам'яток в Обухівському р-ні, пам'яток басейну р. Сіверський Донець, скіфських пам'яток Нікопольщини (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 5). До цієї роботи було залучено всіх співробітників Інституту. Польові дослідження та спостереження за земляними роботами почалися лише у Києві, після налагодження контактів з усіма будівельними організаціями; крім того, було розпочато розкопки руїн Свято-Успенського собору в Києво-Печерській лаврі та Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

У 1945 р. експедиційних робіт було значно більше. Відкриті листи були надані Л.Д. Дмитрову для спостереження за земляними роботами й обстеження м. Києва та його околиць, В.К. Гончарову для обстеження Вишгорода та слов'янських городищ, Б.О. Рибаківу для проведення розвідок у Києві та Чернігові. Відновила діяльність під керівництвом Л.М. Славіна Ольвійська експедиція, в складі якої працював Варварівський загін (керівник П.М. Шульц, архітектор О.М. Карасьов). Корчуватівський могильник розкопував І.М. Самойловський. М.Я. Рудинський проводив розкопки біля с. Іллінка Одеської обл.

Згідно з розробленим видавничим планом на 1944 р., почалося відновлення видань, частину текстів з яких було знищено на стадії набору в Львівській друкарні в 1941 р.: тематичного збірника «Палеоліт і неоліт України», т. 1; «Короткі повідомлення з археології України», № 1. Передбачалося видання збірника на кшталт «Наукових записок», «Звідомлення з археології України» (10 д. а.); «Киевские древности» (15 д. а., про досягнення останніх 25 років); «Археологія України сарматського часу (культура полів поховань)» (20 д. а., збірник мав велике значення для розробки питань етногенезу східних слов'ян, зважаючи на тогочасні західноєвропейські теорії з цього питання). У 1944 р. було заплановано видати збірник «Трипільська культура» (Т. 2) (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1, 6), матеріали якого підготували до друку ще до війни Т.С. Пассек, Є.Ю. Кричевський, М.Л. Макаревич, В.П. Петров, Н.Л. Кордиш, Б.П. Безвенглинський, І.Г. Підоплічко, Сугробов, О.Ф. Лагодівська, Стрончин, П.П. Курінний, О.Ф. Драко. У 1944 р. НА ІА отримав від одеського дослідника М.Ф. Болтенка рукопис про Березань.

Згідно з перспективним планом дослідницьких та польових робіт на найближчі роки (1944—1948), передбачалися по відділах збір, дослідження та публікація матеріалів, зокрема й науково-популярних робіт. Планувалися дослідження палеолітичних стоянок порожистої частини Дніпра, Сіверського Дінця, Поділля, Західної Волині (Осокорівка, Мезін, Кодак, Амвросіївка, Ямбург та ін.), пам'яток раннього неоліту Сіверського Дінця, розвиненого неоліту, енеоліту, у тому числі трипільської культури — пам'яток порожистої частини Дніпра (Владимирівка, Стена тощо), доби палеометалів (міді—бронзи) — на Одещині (Усагове), середньому та нижньому Дніпрі, Інгулі (Войцехівка), пам'яток кімерійського періоду, а також пам'яток античної археології — Ольвії та її периферії, нижньодніпровських городищ, Березані, Тіри. У розділі скіфської археології (з 1944 р.) передбачалося вивчення таких питань: кімерійці та скіфи; істо-

рія та держава скіфів; скіфські поселення (Шарпівське городище); складання каталогу скіфських курганів, вивчення кераміки, мистецтва.

З 1944 р. почалося дослідження пам'яток «полів поховань» черняхівської культури (за тогочасною термінологією — сарматського періоду): Корчуватого, північно-західної частини України, західних регіонів (Житомирська і Підкарпатська групи), Харківської групи. Передбачалося складання карти слов'янських городищ (полянських, сіверянських). Під час дослідження міст Київської Русі планувалися збір та дослідження матеріалів для складання археологічної карти Києва, вивчення матеріалів Райковецького городища, Вишгорода, Княжої Гори, Овруча, Василькова, мистецтва давнього Галича, написання підручника з археології Київської Русі.

Згідно з розробленим перспективним планом, передбачався збір археологічного, музейного, літературного матеріалу в окремих географічних регіонах шляхом їх систематичного суцільного польового обстеження з метою створення «Археологічної карти України» (пор.: «Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). — К., 1966. — 464 с.), археологічних карт окремих культур та міст (слов'янських городищ та м. Києва) (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1).

Було чітко визначено напрям видавничої діяльності Інституту. Згідно з планом, було створено неперіодичний орган Інституту «Археологія», що мав друкуватися не рідше, ніж двічі на рік (до речі, перший том видання було здано до друку вже 15.05.1946 р.), який згодом було перетворено на періодичний журнал, що існує і нині. Планувався випуск подальших томів «Палеоліт і неоліт України», «Трипільська культура», «Ольвія» та створення нових збірників: «Скіфія і Сарматія», «Київська Русь», «Киевские древности», «Археологія України сарматського часу (культура полів поховань)», складання каталогу скіфських курганів (пор.: Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — К., 1986. — 368 с.), «Археологічна карта України» тощо. Передбачався випуск тематичних збірників, альбомів творів скіфського мистецтва, ранньослов'янських та киево-руських пам'яток, монографій, науково-популярних творів, кінофільмів (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1).

Як і в довоєнний час, планувалися систематичні розкопки «запорізьких січей» — пам'яток козацької доби, вивчення озброєння та речей побуту українського козацтва. Щирий інтерес Л.М. Славина до вивчення історії України козацької доби підтверджують й інші факти. Наприклад, на початку 1945 р., коли ще тривала війна, а з Криму було депортовано татар, греків, болгар

Л.М. Славін біля Інституту археології на бул. Шевченка (50-ті роки минулого століття)

та ін., Л.М. Славін надіслав до бібліотеки Кримського краєзнавчого музею у Сімферополі листа з проханням відшукати рукопис (або його копію) поеми татарського автора Джан Мухамедова, присвяченої походу кримського хана Іслам-Гірея II разом із Богданом Хмельницьким на Польщу у 1648—1649 рр. Цей запит (хоча на нього і надійшла негативна відповідь (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1) був доцільним не лише тому, що наближався ювілей визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, але й тому, що після депортації татар із Криму пам'ятки цього народу, у тому числі й писемні, активно знищувалися. Своєчасним у 1945 р. було й клопотання Л.М. Славина про збереження решток Звіринської фортеці 1810—1812 рр. та валів давньоруського «Красного двору», розташованих на території теперішнього Ботанічного саду НАН України, де проводилися земляні роботи (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1). Взагалі, Л.М. Славін багато зусиль доклав до організації ефективної охорони археологічних пам'яток (НА ІА НАН України. — Діловодство, опис 1). Як директор ІА АН УРСР він був членом Науково-експертної ради при Відділі охорони пам'яток і брав активну участь у її роботі. Учений запропонував скласти перелік пам'яток, розширити структуру установ, що займаються охороною пам'яток, внести до них Інститут археології, історичні та краєзнавчі музеї, школи.

Розроблений у 1944 р. директором ІА АН УРСР Л.М. Славіним план діяльності Інституту через різні обставини не було повністю реалізовано. Діяльність Лазаря Мойсейовича Славіна як директора Інституту археології на багато років наперед визначила перспективу наукового розвитку української археології.

У серпні 1945 р. члена-кореспондента АН УРСР Л.М. Славіна було звільнено з посади директора Інституту археології, незважаючи на його заслуги в розвитку української археології у найтяжчі для науки часи і роль у становленні й відродженні у воєнні часи Інституту археології як наукової установи. Причини цього звільнення залишилися в архівах силових органів, вони не обговорювалися. Ми можемо робити лише припущення. Так, на той час національність Л.М. Славіна не могла датися взнаки. Л.М. Славін був членом комуністичної партії, людиною обережною, толерантною, розважливою, але, напевно, він як директор зробив «щось», за що його було покарано. Деякі дії Л.М. Славіна як керівника наукової установи історичного, а тому ідеологічного напрямку, в ті часи можна було кваліфікувати як ворожі, близькі до націо-

налістичних. Насамперед це його український патріотизм, зацікавлення українською історією (планування розкопок пам'яток козацької доби, вивчення козацького озброєння, пошук літературного тексту депортованих кримських татар про похід кримського хана Іслам-Гірея II разом із Богданом Хмельницьким на Польщу, висвітлення шевченківських днів), по-друге, включення до складу авторів інститутського наукового збірника «Трипільська культура» так званих ворогів народу: П.П. Курінного, який невдовзі після закінчення війни емігрував на Захід, та В.П. Петрова (Домонтовича), якого в 1942 р. офіційно було оголошено українським буржуазним націоналістом і зрадником. Звісно, Лазар Мойсейович у 1944 р. не міг знати про плани еміграції П.П. Курінного та те, що В.П. Петрову для виконання розвідницької місії в тилу німців потрібно було мати легенду.

Незважаючи на такий перебіг подій, Лазар Мойсейович працював на інших посадах, безперервно, мужньо, плідно «виросуючи свій сад» — українську археологію, продовжуючи себе в учнях, бо «кожне дерево з плоду свого пізнається» (Лк., 6, 44).

Борисковський П.Й. Людина кам'яного віку на Україні. — К., 1940. — 130 с.

Дзбановський Є. Інститут археології АН УРСР у 1944 р. // Археологія. — 1947. — Т. 1. — С. 183—186.

Дискусія // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. — К., 1937. — Кн. 1. — С. 33—35.

Дмитров Л.Д. Перекоп. Рів і вал. — К., 1940. — 106 с.

Земляков Б.Ф. Екскурсія учасників Киевской археологической конференции в бассейн р. Десны // КСИИМК. — 1940. — Вип. 2. — С. 52—53.

Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА. — 1960. — № 82. — С. 9—83.

Пассек Т.С. Об итогах научной конференции Института археологии Академии наук УССР, посвященной изучению трипольской культуры // КСИИМК. — 1939. — Вип. 2. — С. 38—41.

Пассек Т.С. Трипільська культура — К., 1941. — 84 с.

Пассек Т.С. Четвертая научная конференция Института археологии Академии наук УССР // КСИИМК. — 1946. — Вип. 12.

Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук (Нарис історії). — К., 1993. — 415 с.

Славін Л.М. Ольвія. — К., 1938. — 89 с.

Славін Л.М. Конференція по вивченню скифо-сарматського періоду (Київ, 1939 р.) // Вісті АН УРСР. — 1939. — № 5. — С. 63—73.

Славін Л.М. Відділ суспільних наук АН УРСР в 1939 р. // Вісті АН УРСР. — 1940. — № 3. — С. 43—50.

Славін Л.М. Інститути відділу суспільних наук в 1940 р. // Вісті АН УРСР. — 1940а. — № 9. — С. 20—27.

Славін Л.М. Археологічні роботи в Радянській Україні // Збірник АН УРСР. — К., 1940б. — С. 133—159.

Славін Л.М. Научная конференция археологов, изучающих историю Украины в скифо-сарматский период (Киев, 1939) // ВДИ. — 1940в. — № 1. — С. 200—207.

Славін Л.М. Результаты археологических экспедиций Академии Наук УРСР в 1940 р. // Вісті АН УРСР. — 1941. — № 2—3. — С. 108—115.

Славін Л.М. Населення території України з найдавніших часів до утворення Київської держави. Нарис історії України. — Уфа, 1942. — С. 15—27.

Славін Л.М. Стародавні пам'ятки України // Українська література. — Уфа, 1942а. — № 3—4. — С. 175—182.

Славін Л.М. Населення території України з найдавніших часів до утворення Київської держави. Історія України. — Уфа, 1943. — Т. 1. — С. 4—37.

Славін Л.М. Інститут суспільних наук АН УРСР // Вісті АН УРСР. — Уфа, 1943а. — № 1. — С. 55—56.

Славін Л.М. Шевченківські дні 1942 р. // Вісті АН УРСР. — Уфа, 1943в. — № 1. — С. 67—69.

- Славін Л.М. На порозі історії українського народу (древні слов'яни на території України // Українська література. — Уфа, 1943б. — № 7. — С. 50—71.
- Славін Л.М. Відділ суспільних наук // Вісті АН УРСР. — 1944. — № 3—4. — С. 63—68.
- Славін Л.М. Шевченківські дні 1943 р. // Вісті АН УРСР. — 1944а. — № 1—2. — С. 5—9.
- Славін Л.М. Археологические исследования Украинской Академии Наук за 25 лет // КСИИМК — 1946. — № 3. — С. 81—88.
- Славін Л.М. Двадцять п'ять років археологічних досліджень Академії Наук УРСР // Археологія. — 1947. — Т. 1. — С. 65—84.
- Славін Л.М. Археологічні дослідження на Україні у радянську епоху // Ювілейний збірник АН УРСР. — К., 1947а. — С. 352—383.
- Трусова С.А. III конференція по изучению палеолита // КСИИМК. — 1940. — Вип. 3.
- Шовкопляс І.Г. Развитие радянської археології на Україні (1917—1966). — К., 1969. — 340 с.

Одержано 16.11.2006

В.Н. Корпусова

ЛАЗАРЬ МОЙСЕЕВИЧ СЛАВИН —
ДИРЕКТОР ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ АКАДЕМИИ НАУК УКРАИНЫ

В статье рассмотрена деятельность Л.М. Славина как директора Института археологии АН УССР, его роль в организации украинской археологической науки. В результате руководства Л.М. Славина за короткое время (1940—1941) Институт археологии из неструктурированной организации с расплывчатым научным профилем исследований, малочисленными кадрами специалистов после репрессий ВУАН середины — второй половины 1930-х годов превратился в один из трех ведущих археологических центров СССР (Москва, Ленинград, Киев). В результате его деятельности на много лет вперед была определена перспектива научного развития Института археологии.

V.N. Korpusova

LAZAR MOYSEYEVYCH SLAVIN AS A DIRECTOR OF THE INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY OF ACADEMY OF SCIENCE OF UKRAINE

The article views work of L.M. Slavin as a director of the Institute of Archaeology of AS USSR and his role in organizing the archaeological science. Under the lead of L.M. Slavin during a short period of time in 1940—1941, the Institute of Archaeology has been transformed from an unstructured organization with a vague scientific research description and scanty professional staff (after repressions in AUAS (VUAN) of the mid-late 30s) into one of the three foremost archaeological centres (Moscow, Leningrad, Kyiv). His work predetermined the long-term perspective of the scientific development of the Institute of Archaeology.